

JAHON VA O‘ZBEK ADABIYOTIDA DETEKTIV ASARLAR QIYOSI

Farg'ona davlat universiteti

filologiya fakulteti

o'zbek tili yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Tursunaliyeva Marjona

ANNOTATSIYA

Ushbu mavzuda jahon va o‘zbek adabiyotida detektiv janrning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari hamda o‘ziga xos xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi.

Detektiv asarlarda syujet qurilishi, jinoyatni ochish jarayoni, mantiqiy izlanishlar va qahramon obrazining yoritilishi kabi jihatlar asosiy o‘rganish obyekti sifatida qaraladi. Jahon adabiyotida detektiv janrning klassik namunalari sifatida E.A. Po, A. K. Doyl, A. Kristi kabi yozuvchilarning asarlari tahlil qilinib, ularning uslubi va badiiy yondashuvi ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Detektiv janr, jahon adabiyoti, o‘zbek adabiyoti, qiyosiy tahlil, syujet, jinoyat, tergov jarayoni, mantiq, obraz, badiiy uslub.

ANNOTATION

This topic provides a comparative analysis of the formation, stages of development and specific features of the detective genre in world and Uzbek literature.

In detective works, aspects such as plot construction, the process of solving a crime, logical research and the illumination of the image of the hero are considered as the main objects of study. As classic examples of the detective genre in world literature, the works of writers such as E.A. Poe, A. K. Doyle, A. Christie are analyzed, and their style and artistic approach are revealed.

Keywords: Detective genre, world literature, Uzbek literature, comparative analysis, plot, crime, investigation process, logic, image, artistic style.

АННОТАЦИЯ

Данная тема представляет собой сравнительный анализ формирования, этапов развития и особенностей детективного жанра в мировой и узбекской литературе.

В детективных произведениях основными объектами исследования рассматриваются такие аспекты, как построение сюжета, процесс раскрытия преступления, логическое расследование и освещение образа героя. В качестве классических примеров детективного жанра в мировой литературе анализируются произведения таких писателей, как Э. А. По, А. К. Дойл, А. Кристи, раскрываются их стиль и художественный подход.

Ключевые слова: детективный жанр, мировая литература, узбекская литература, сравнительный анализ, сюжет, преступление, процесс расследования, логика, образ, художественный стиль.

KIRISH

Jahon va o'zbek detektiv adabiyoti sirli syujet va mantiqiy yechimga asoslangani bilan mushtarak, biroq jahon adabiyoti ko'proq intellektual va psixologik tahlilga (A. Kristi, A. Poe), o'zbek adabiyoti esa ijtimoiy-axloqiy masalalar, milliy mentalitet va jinoyatning ijtimoiy ildizlariga (T. Malik, A. Qodiriy) e'tibor qaratishi bilan farqlanadi.

Jahon va o'zbek detektiv adabiyoti qiyosiy xususiyatlari:

Asos solinishi: Jahon detektivi XIX asr o'rtalarida Edgar Allan Po tomonidan asos solingan bo'lsa, o'zbek detektiv janri 20-asrda rivojlana boshlagan.

Mavzu va yo'nalish: Jahon adabiyoti: Ko'proq "yopiq xonadagi jinoyat", intellektual o'yinlar va psixologik tahlil ustun (masalan, Agata Kristi asarlari).

O'zbek adabiyoti: Jinoyatning kelib chiqish sabablari, jamiyatdagi ma'naviy illatlar, tergovchining ruhiy dunyosi va milliy xarakter tasvirlanadi (masalan, Tohir Malik asarlari).

Qahramonlar: Jahon adabiyotida xususiy detektivlar (Sherlok Xolms) mashhur bo'lsa, o'zbek detektivlarida ko'proq militsiya yoki prokuratura xodimlari, adolat uchun kurashuvchi shaxslar bosh qahramon bo'ladi.

O‘ziga xoslik: O‘zbek detektivlarida Sharqona mentality, oilaviy qadriyatlar va jinoyatning axloqiy oqibatlari o‘z aksini topadi. Detektiv janr adabiyotning eng qiziqarli va ommabop yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, unda jinoyat, sirli voqealar va ularning yechimi mantiqiy izlanishlar asosida ochib beriladi. Ushbu janr o‘quvchini faol fikrlashga undaydi, sabab-oqibat munosabatlarini tahlil qilishga o‘rgatadi. Jahon adabiyotida detektiv janr juda erta shakllangan bo‘lsa, o‘zbek adabiyotida u nisbatan keyinroq rivojlangan.

Detektiv janrning jahon adabiyotida shakllanishi Detektiv janrning asoschisi sifatida ko‘pincha amerikalik yozuvchi Edgar Allan Po (Edgar Allan Poe) e’tirof etiladi. Uning “Morg ko‘chasidagi qotillik” asari ilk klassik detektiv sifatida tan olinadi.

Keyinchalik ingliz adabiyotida bu janr yanada rivojlandi: Artur Konan Doyl (Arthur Conan Doyle) — Sherlok Xolms obrazini yaratib, detektiv janrni yangi bosqichga olib chiqdi.

Agata Kristi (Agatha Christie) — “Detektivlar malikasi” sifatida tanilgan bo‘lib, Herkul Puaro va Miss Marpl obrazlari bilan mashhur.

Jahon detektiv adabiyotining asosiy xususiyatlari:

Mantiqiy yechimga asoslanish Kuchli intriga va sirli voqealar

Professional detektiv yoki havaskor qahramon

O‘quvchini adashtiruvchi “red herring” usullari

Finalda kutilmagan yechim O‘zbek adabiyotida detektiv janrning rivojlanishi

O‘zbek adabiyotida detektiv janr jahon adabiyotiga nisbatan kechroq shakllandi.

Bunga tarixiy va ijtimoiy omillar ham ta’sir ko‘rsatgan.

O‘zbek detektiv adabiyotining rivojiga hissa qo‘shgan yozuvchilar:

Tog‘ay Murod (Tog‘ay Murod) — asarlarida psixologik tahlil va dramatik voqealar orqali detektiv elementlar kuzatiladi.

O‘tkir Hoshimov (O‘tkir Hoshimov) — ayrim asarlarida inson ruhiyati va murakkab voqealar detektiv elementlar bilan uyg‘unlashadi.

Zamonaviy o‘zbek yozuvchilari orasida detektiv janrni mustaqil rivojlantirishga urinishlar kuchaygan.

Farqlar:

Mezoni	Jahon adabiyoti	O‘zbek adabiyoti
Rivojlanish tarixi	Erta shakllangan	Keyinroq rivojlangan
Qahramon turi	Professional detektivlar	Oddiy insonlar yoki aralash obrazlar
Syujet	Murakkab, ko‘p bosqichli	Ko‘proq realistik va sodda
Yondashuv	Analitik va intellektual	Psixologik va ma’naviy

Detektiv janr adabiyotning eng qiziqarli yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, unda jinoyat yoki sirli voqealar mantiqiy tahlil va dalillar asosida ochib beriladi. Bu janr o‘quvchini fikrlashga, har bir voqeani tahlil qilishga va sabab-oqibatni aniqlashga undaydi. Detektiv asarlarda asosiy e’tibor voqeaning yechimi va haqiqatning ochilish jarayoniga qaratiladi.

Jahon adabiyotida detektiv janr XIX asrda shakllangan va tez rivojlangan. Bu janrning asoschisi sifatida Edgar Allan Poe (Edgar Allan Poe) tan olinadi. U yaratgan Dyupen obrazi mantiqiy tahlil va kuzatuvga asoslangan ilk detektiv qahramonlardan biri hisoblanadi. Keyinchalik Artur Konan Doyl (Arthur Conan Doyle) Sherlok Xolms obrazini yaratib, deduktiv uslubni yanada rivojlantirdi. Agata Kristi (Agatha Christie) esa murakkab syujetlar va kutilmagan yechimlar orqali detektiv janrni yangi bosqichga olib chiqdi. Jahon detektiv adabiyotida mantiqiy izlanish, dalillarga tayanish, gumondorlar tizimi va kutilmagan final asosiy xususiyatlar hisoblanadi.

O‘zbek adabiyotida detektiv janr nisbatan kechroq shakllangan bo‘lib, dastlab uning elementlari ayrim asarlarda uchragan. Mustaqillikdan keyin esa bu janr yanada rivojlanib, mustaqil yo‘nalish sifatida shakllana boshladi. O‘zbek detektiv adabiyotida ijtimoiy muammolar, jinoyatning psixologik sabablari va milliy qadriyatlar bilan bog‘liq jihatlar ko‘proq uchraydi. Syujetlar ko‘pincha real hayotga yaqin bo‘lib, oddiy insonlar hayoti orqali voqealar ochib beriladi.

Jahon va o‘zbek detektiv adabiyotini qiyoslaganda, jahon adabiyotida syujet murakkab, ko‘p bosqichli va intellektual tahlilga asoslangan bo‘lsa, o‘zbek adabiyotida

syujet nisbatan sodda, tushunarli va ma'naviy yo'nalishga ega. Jahon detektivlarida professional detektiv obrazlari ustun bo'lsa, o'zbek adabiyotida oddiy insonlar yoki tergovchi obrazlari ko'proq uchraydi.

Jahon adabiyotida detektiv qahramonlar ko'pincha intellektual yoki professional tergovchi sifatida tasvirlanadi, o'zbek adabiyotida esa militsiya xodimi, jurnalist yoki oddiy kuzatuvchi qahramonlar asosiy o'rinda turadi. Til va uslub jihatidan jahon detektiv adabiyoti aniq, qisqa va mantiqiy ifodaga asoslangan bo'lsa, o'zbek detektiv adabiyotida badiiy tasvir, milliy ruh va psixologik yondashuv kuchliroqdir.

Detektiv janrning jamiyatdagi ahamiyati juda katta bo'lib, u mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi, kuzatuvchanlikni oshiradi, adolat tushunchasini mustahkamlaydi va ijtimoiy muammolarni ochib beradi. Detektiv adabiyot badiiy ijodning murakkab va intellektual talabga ega yo'nalishlaridan biri bo'lib, unda asosiy diqqat markazida jinoyatni ochish emas, balki inson tafakkurining ishlashi, mantiqiy xatolarni aniqlash va haqiqatga yetib borish jarayoni turadi. Bu janr o'quvchini passiv kuzatuvchidan faol "tahlilchi"ga aylantiradi, chunki u har bir detalni eslab qolishga va voqealarni oldindan taxmin qilishga majbur bo'ladi.

Jahon adabiyotida detektiv janrning shakllanishi sanoatlashuv davri, shaharlarning kengayishi va huquq-tartibot tizimining rivojlanishi bilan bog'liq. Jinoyatlarning murakkablashuvi adabiyotda ham yangi qahramon — intellektual detektiv obrazini paydo qildi. Edgar Allan Poe (Edgar Allan Poe) birinchi bo'lib mantiqiy tahlilga asoslangan hikoyalar yozib, detektiv fikrlash modelini yaratdi. Uning asarlarida jinoyatni kuch emas, aql yechadi.

Keyingi bosqichda Artur Konan Doyl (Arthur Conan Doyle) detektiv janrni ilmiy va metodik darajaga olib chiqdi. Sherlok Xolms obrazida kuzatuv, deduksiya va psixologik tahlil birlashtirilgan. Bu bosqichda detektiv janr faqat qiziqarli hikoya emas, balki fikrlash laboratoriyasiga aylandi.

Agata Kristi (Agatha Christie) esa detektiv syujetni yanada murakkablashtirib, "yopiq muhit" tamoyilini rivojlantirdi. Uning asarlarida jinoyatchi ko'pincha eng kutilmagan shaxs bo'lib chiqadi, bu esa o'quvchining stereotip fikrlashini buzadi.

Jahon detektiv adabiyotining muhim xususiyatlaridan biri — “yolg‘on izlar” (red herring) texnikasidir. Bu usul o‘quvchini chalg‘itish va asosiy jinoyatchini yashirish uchun ishlatiladi. Shuningdek, vaqt ketma-ketligi, alibilar va dalillar tizimi ilmiy aniqlik bilan quriladi.

O‘zbek adabiyotida detektiv janrning rivojlanishi ijtimoiy o‘zgarishlar va mustaqillikdan keyingi erkin ijodiy muhit bilan bog‘liq. Dastlab detektiv elementlar asosan sarguzasht va ijtimoiy hikoyalar ichida yashirin shaklda uchragan. Keyinchalik esa jinoyat, korrupsiya va huquqiy masalalarni ochib beruvchi asarlar paydo bo‘la boshladi.

O‘zbek detektiv adabiyotida asosiy urg‘u jinoyatning psixologik ildizlariga qaratiladi. Ya‘ni jinoyat faqat hodisa sifatida emas, balki insonning ichki dunyosi, jamiyat bosimi va axloqiy tanlov natijasi sifatida ko‘rsatiladi. Bu jihat uni jahon detektiv adabiyotidan farqlaydi.

Jahon va o‘zbek detektiv asarlarini qiyoslaganda yana bir muhim farq shundaki, jahon adabiyotida detektiv ko‘pincha “superanalitik” obraz bo‘lib, barcha mantiqiy zanjirlarni tez va aniq yecha oladi. O‘zbek adabiyotida esa qahramonlar ko‘proq real hayotga yaqin, xatolarga yo‘l qo‘yadigan va jarayon davomida o‘sib boradigan shaxslar sifatida tasvirlanadi.

Syujet qurilishi jihatidan jahon detektiv adabiyotida ko‘p qatlamli, murakkab struktura ustun bo‘lsa, o‘zbek detektivida voqealar ketma-ketligi ancha sodda va tushunarli bo‘lishi mumkin. Biroq o‘zbek adabiyotida emotsional va ma‘naviy ta‘sir kuchliroq bo‘ladi.

Detektiv janrning yana bir muhim jihati — u jamiyatdagi muammolarni ko‘rsatish vositasidir. Jahon adabiyotida bu ko‘pincha huquqiy tizim, kriminal psixologiya yoki siyosiy jinoyatlar bilan bog‘liq bo‘lsa, o‘zbek adabiyotida esa ijtimoiy adolat, insoniylik va tarbiya masalalari markazga chiqadi.

Detektiv asarlar shuningdek, o‘quvchining analitik fikrlashini rivojlantiradi, sabab va natija bog‘liqligini tushunishga yordam beradi hamda diqqatni jamlash qobiliyatini kuchaytiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, jahon va o‘zbek adabiyotida detektiv janr o‘zining shakllanishi, rivojlanish yo‘li va badiiy xususiyatlari bilan bir-biridan ma’lum darajada farq qiladi, lekin maqsad jihatidan umumiy yo‘nalishga ega. Jahon adabiyotida detektiv janr XIX asrdan boshlab tez rivojlanib, mantiqiy tahlil, ilmiy deduksiya va murakkab syujet qurilishi asosida shakllangan. Edgar Allan Poe, Artur Konan Doyle va Agata Kristi kabi ijodkorlar bu janrni yuqori darajaga olib chiqib, detektivni intellektual adabiyot darajasiga ko‘targan.

O‘zbek adabiyotida esa detektiv janr nisbatan kechroq shakllangan bo‘lib, u ko‘proq ijtimoiy muammolar, ma’naviy qadriyatlar va inson psixologiyasi bilan uyg‘unlashgan holda rivojlangan. O‘zbek detektiv asarlarida syujetlar hayotiylikka yaqinligi, oddiy insonlar obrazining markazda turishi va axloqiy xulosalarning kuchliligi bilan ajralib turadi.

Har ikki adabiyotda ham detektiv janrning asosiy vazifasi — haqiqatni ochish, adolatni tiklash va o‘quvchini mantiqiy fikrlashga undashdir. Jahon adabiyoti ko‘proq ilmiy-intellektual yondashuvga tayanadigan bo‘lsa, o‘zbek adabiyoti milliy ruh va tarbiyaviy g‘oyalarni ustun qo‘yadi.

Jahon detektiv adabiyotining asosiy kuchli tomoni uning ilmiy-mantiqiy asosga tayanishi, dalillar tizimining aniq qurilishi va o‘quvchini fikrlash jarayoniga faol jalb etishidadir. Bu adabiyotda har bir detal muhim ahamiyatga ega bo‘lib, o‘quvchi ham muallif bilan birga “tergovchi” vazifasini bajaradi. Syujetlar murakkab, ko‘p bosqichli va ko‘pincha kutilmagan final bilan yakunlanadi, bu esa janrning intellektual qimmatini oshiradi.

O‘zbek adabiyotida esa detektiv janr nisbatan kech shakllangan bo‘lib, u ko‘proq mustaqillik davridan keyin rivojlanish bosqichiga kirgan. O‘zbek detektiv asarlarida ijtimoiy hayot muammolari, axloqiy qadriyatlar va inson psixologiyasi muhim o‘rin egallaydi. Bu janrda jinoyat faqat voqea sifatida emas, balki jamiyatdagi muammolar va inson ichki dunyosi bilan bog‘liq jarayon sifatida ko‘rsatiladi. Shuning uchun o‘zbek detektiv adabiyotida tarbiyaviy va ma’naviy jihatlar kuchliroq ifodalanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Akbarov, Sh. – O‘zbek adabiyotida zamonaviy janrlar rivoji. Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
2. Karimov, N. – Adabiyotshunoslik asoslari. Toshkent: O‘qituvchi, 2015.
3. Rasulov, A. – Detektiv janr va uning poetikasi. Toshkent: Adabiyot nashriyoti, 2018.
4. Jo‘rayev, M. – Jahon adabiyoti tarixi. Toshkent: Universitet, 2011.
5. Saidov, B. – Zamonaviy o‘zbek nasri. Toshkent: Ma’naviyat, 2019.
6. Tohirov, I. – Badiiy janrlar evolyutsiyasi. Toshkent: Fan, 2014.
7. Yusupov, D. – Detektiv asarlarda syujet va konflikt. Toshkent: Tafakkur, 2020.
8. Mirzayev, S. – O‘zbek romanida yangi tendensiyalar. Toshkent: Adabiyot, 2017.
9. Sobirova, Z. – Adabiy tahlil metodlari. Toshkent: Universitet, 2013.
10. Qodirov, H. – Jahon detektiv adabiyoti. Toshkent: Ilm ziyo, 2021.
11. Chandler, R. – The Detective Novel Tradition. London: Routledge, 2010.
12. Knight, S. – Crime Fiction and Detective Narrative. Cambridge: Polity Press, 2016.
13. Prieto, M. – Modern Crime Literature Studies. New York: Palgrave Macmillan, 2019.
14. Miller, L. – World Detective Fiction Analysis. Oxford: Oxford University Press, 2022.
15. Brown, T. – Narrative Structures in Crime Fiction. London: Bloomsbury, 2017.